

Romanizace

Termínu *romanizace* by v češtině odpovídal výraz „**pořímšťování**“, tedy šíření jazyka, kultury, společenských hodnot, organizace společnosti, náboženství apod. na nově získaných územích (válkou, formou dědictví, smlouvou apod.).

EXPANZE ŘÍMA

Šíření latiny a římské kultury bylo spjato s politickou a vojenskou expanzí. Připomeňme si alespoň stručně chronologii dobývání jednotlivých území (opomíme velkou část dobývání Itálie, které proběhlo v předchozích letech):

- 272 př. Kr. Magna Graecia
- 241 př. Kr. Sicilia
- 238 př. Kr. Sardinia et Corsica
- 197 př. Kr. Hispania
- 168 př. Kr. Macedonia
- 167 př. Kr. Ilyricum
- 146 př. Kr. Africa a Achaia (Řecko)
- 129 př. Kr. Asia (Malá Asie)
- 118 př. Kr. Gallia Narbonensis
- 81 př. Kr. Gallia Cisalpina
- 51 př. Kr. Gallia Transalpina
- 30 př. Kr. Aegyptus
- 15 př. Kr. Rhaetia a Noricum
- 10 po Kr. Pannonia
- 17 po Kr. Cappadocia
- 43 po Kr. Britannia
- 107 po Kr. Dacia

Rok uvedený v přehledu však neznamena automaticky ovládnutí celého území. Dobývání Hispánie např. začalo v roce 218 př. Kr. a za jeho konec se obvykle považuje rok 19 př. Kr., kdy císař Augustus ovládl vzbouřené Kantaberce a Asturce.

JAK ROMANIZACE PROBĚHLA?

Z historie jsou známy případy násilného šíření kultury a jazyka na podmaněných územích. Římané však principiálně represivní metody pro šíření jazyka nepoužívali. **Romanizace** jako celek **měla nenásilný průběh**.¹ Výjimky nejsou vyloučeny, z hlediska šíření jazyka je však důležitá obvyklá praxe. Římané nevnucovali národům na získaných územích ani svůj jazyk ani náboženství. Původní obyvatelé však brzy měli **o latinu zájem sami**, protože znalost latiny jim umožňovala uplatnit se v **obchodu**, **správě**, čerpat z římské **kultury** atd. Určitou podobnost by bylo možné spatřovat v expanzi angličtiny v dnešním světě.

Postup Římanů při získávání nových území

Římané neměli vzhledem k podmaněným územím jednotnou politiku. S každým nově získaným územím celkem uzavírali **bilaterální smlouvu**, ve které byly stanoveny **podmínky pro tuto konkrétní oblast** (např. míra práv obyvatelstva, zapojení do vojska, dávky atd.). Mezi jednotlivými územími tak mohly být značné rozdíly. Je samozřejmé, že se do smluv promítala i ochota či neochota dané oblasti stát se součástí římské říše (žádost o připojení, odpor kladený při dobývání, vzpoury atd.).

¹ Viz Tagliavini (1982: 97).

Po uzavření dohody Římané dosadili na dané území **státní správu**, která se však často omezovala na relativně **nízké počty úředníků a vojáků**. Mnohdy se ani nejednalo o souvislou síť, která by pokrývala celé nově připojené území. Pro Římany nebylo kulturní ovládnutí získaných území prioritou. Důležitá byla zejména politická loajalita, která umožňovala hospodářské a strategické využití dané oblasti. S rozšiřováním říše by navíc bylo udržování aparátu provádějícího násilnou romanizaci v praxi neproveditelné.

MÍRA ROMANIZACE A FAKTORY, KTERÉ JI OVLIVŇUJÍ

Míra romanizace je stupeň, do jakého obyvatelstvo konkrétního území přijalo za svou latinu, římskou kulturu a římský způsob života. Vzhledem k odlišnosti jednotlivých provincií a k rozdílné době jejich připojení k římské říši lze předpokládat i rozdíly v míře romanizace.

Z jazykového hlediska je proces romanizace nesmírně důležitý pro pochopení vývoje latiny a následně vzniku románských jazyků. Lze předpokládat, že integrace velkého množství lidí z rozdílných podmínek (množství jazyků, různé kultury) latinu nějakým způsobem ovlivnila. Z antiky máme různé doklady o bilingvistu. Jedná se např. o dvojjazyčné texty, díla latinských autorů píšících řecky a naopak, písemné projevy lidí, jejichž mateřským jazykem nebyla latina ani řečtina, nápisy, zprávy v dílech antických autorů atd.

Je však velmi těžké zjistit, do jaké míry byla latina ovlivněna na konkrétním místě a v konkrétním čase. Latinští autoři se bohužel regionálními zvláštnostmi jazyka a situací v provinciích příliš nezabývali. Jedná se spíše o náhodné zmínky, nikoliv o systematický popis. Vedle různých přímých i nepřímých dokladů z antiky se využívají i výsledky moderního výzkumu, který se zabývá sociolingvistickými aspekty, osvojováním druhého jazyka, učením se jazyka u dětí, vznikem kreolských jazyků apod. Závěry o působení jednotlivých faktorů na vývoj latiny jako celku i latiny v jednotlivých oblastech vždy budou více či méně pravděpodobným modelem.

Faktory

Míru romanizace ovlivnila řada faktorů, od historických a společenských až po jazykové. V následujícím výčtu jsou uvedeny nejdůležitější z nich:

Doba romanizace

Mezi romanizací některých území uběhlo i několik století. Delší římská přítomnost zvyšuje pravděpodobnost většího ovlivnění daného území po kulturní i jazykové stránce. Někdy se také zdůrazňuje odlišnost latiny, kterou užívali kolonizátoři jednotlivých provincií. Nelze však jednoduše vyvozovat z doby romanizace tzv. archaický charakter latiny v některých oblastech (jak se to dříve předpokládalo např. u Hispánie). Provincie totiž udržovaly ve většině případů čilé kontakty s centrem i dalšími částmi říše, takže se jazyk nevyvíjel izolovaně, ale v kontextu celé římské říše.

Vliv substrátových, adstrátových a superstrátových jazyků

Na území římské říše žilo velké množství národů, které mluvily různými jazyky. Jazyk, kterým se na daném území mluvilo před příchodem latiny, označujeme termínem **substrát** (stručný přehled substrátových jazyků viz níže).

Superstrát je jazyk, který byl vnesen na určité území, později však zanikl a zanechal stopy v jazyce obyvatelstva. Superstrátem je např. jazyk germánského kmene Vizigótů v Hispánii, kteří se rychle romanizovali a přijali jazyk místního obyvatelstva. Vliv jejich jazyka se omezuje hlavně na vlastní jména (např. Rodrigo).

Adstrát je jazyk existující vedle jiného jazyka, který ho ovlivňuje, ale sám nezaniká. V případě latiny je významným adstrátem řečtina. Dalším příkladem adstrátu je arabština ve vztahu k románským jazykům na Pyrenejském poloostrově. Pro dnešní románské jazyky je za adstrátový jazyk považována také latina (latinská slova jsou např. základem pro různé

odborné termíny).

Při kontaktu dvou jazyků může dojít k ovlivnění ve všech jazykových plánech. Vliv jiného jazyka je nejvíce nápadný ve slovní zásobě, ze systémového hlediska jsou však podstatnější vlivy zasahující strukturu jazyka. Hlavním problémem při zvažování možných vlivů jiných jazyků na latinu je neznalost nebo nedostatečná znalost většiny jazyků, které se dostaly do styku s latinou.

Délka římské přítomnosti

Římská přítomnost na různých územích netrvala stejně dlouho. Jednotlivá území se liší nejen v době připojení k římské říši, ale také v situaci v době vpádů germánských kmenů a oslabování římské moci. Z některých provincií byli Římané nuceni se poměrně brzy zcela stáhnout (např. z Británie v roce 410).

Kulturní úroveň obyvatelstva

Šíření latiny a její následné přijetí jako mateřského jazyka měla vliv i celková kulturní úroveň obyvatelstva na podmaněných územích. Na místech, kde byli Římané nositeli vyšší kultury, latina často postupně vytlačovala původní jazyky. Týká se to zejména **západních oblastí** římské říše. Naopak na východě, kde byla velmi silně zakořeněna řecká kultura, k tomu nedošlo. Neznamená to však, že by se řecky mluvící obyvatelé říše latinsky neučili.² Máme např. k dispozici překlady latinských textů administrativní povahy. Mateřštinou některých latinsky píšících autorů (např. Ammiana) byla řečtina. Z celkového pohledu však lze tvrdit, že míra romanizace závisela i na **prestíži latiny** v jednotlivých oblastech.

Školství

Školy a šíření vzdělanosti obecně má zásadní význam nejen v procesu romanizace a vývoji latiny, ale ve vývoji jazyků vůbec. Psaná podoba jazyka je z hlediska vývoje jazyka konzervativním prvkem. Změny probíhají pomaleji, než kdyby písemná forma neexistovala.

Je rovněž velmi důležité vědět, na co se při výuce latiny kladl důraz. Můžeme na to usuzovat ze spisů latinských gramatiků. Wright (2002: 304) uvádí, že největší pozornost byla věnována hláskosloví a jmenné morfologii.³ Při studiu těchto oblastí na základě psaných textů musíme mít vliv školy neustále na paměti. Větší přímou vypovídací hodnotu mají doklady z těch oblastí jazyka, kterým se škola tak systematicky nevěnovala. Podle Wrighta (2002: 327) to byla např. syntax.

Výsledkem školní výuky je norma společná pro všechny mluvčí. Různé odchylky regionálního nebo společenského charakteru nemají na jazyk takový dopad, pokud existuje mezi mluvčími povědomí o normě.

Intenzita romanizace a její hloubka

Záleží také na tom, jak hluboko pronikli Římané a jejich společensko-kulturní zvyklosti do života lidí z nově získaných území. Na některých místech se římská přítomnost omezila na několik vojenských posádek, jinde vznikaly školy, divadla, chrámy, rozvíjel se obchod atd.

Geografická poloha – spojení s centrem a ostatními provinciemi

Komunikace s centrem je rovněž velmi důležitým faktorem. Větší či menší možnost komunikace nezávisí jen na prosté vzdálenosti od centra, ale i na dostupnosti území (např. typ terénu, existence silnic), četnosti kontaktů atd.

Komunikace umožňuje šíření jazykových vývojových tendencí, vzájemné působení regionálních variant, udržování povědomí o společném jazyce, působení literárních vzorů atd.

Vývojové tendence v jazyce se často šíří směrem z politického a kulturního centra (v případě latiny z Říma či Itálie) do vzdálenějších oblastí. Je popsána řada případů, kdy se

² Viz Adams (2003: 15).

³ Srov. Fischer (2007: 32nn.), která uvádí, že uživatelé jazyka si nejvíce všimají odlišností v lexiku a výslovnosti, méně v syntaxi.

určitá jazyková změna nerozšíří až do okrajových oblastí území, kde se daným jazykem mluví.

Kromě spojení s centrem je dalším faktorem i propojení jednotlivých provincií, což opět umožňuje vzájemné působení ve všech oblastech života společnosti.

Izolace území (vpády kmenů)

Z toho, co bylo řečeno výše, vyplývá, že významnou úlohu může sehrát izolace určitého území. K izolaci některých provincií římské říše přispěly vpády různých kmenů. Nemuselo se jednat o úplnou izolaci, ale o zhoršení komunikace s centrem či jinými provinciemi.

Izolace mívá za následek svébytný vývoj. Rozdíly mezi centrem a danou oblastí se zvětšují, protože nemůže docházet k výměně a vzájemnému působení. Dalším důsledkem izolace bývá konzervativismus. V izolované oblasti se mohou zachovat jevy, které mezitím už v centru vymizely.

Příkladem vývoje jazyka v izolaci je např. jazyk španělských Židů, kteří se po vyhnání ze Španělska uchýlili do Rumunska a uchovali si až do dvacátého století jazyk vykazující charakteristiky španělštiny z konce 15. století. Dalším podobným příkladem jsou volynští Češi.

Role jednotlivých faktorů

Je velmi obtížné odpovědět na otázku, jak se jednotlivé faktory projevily na konkrétním území v konkrétním čase a jak se projevily z celkového pohledu. V minulosti se objevovaly tendence **význam některých faktorů přeceňovat**. Z raného data příchodu Římanů do Hispánie se např. vyvozoval **tzv. archaický charakter** iberorománských jazyků. Řada autorů psala raději o konzervativním charakteru hispánské latiny ve srovnání např. s latinou v Itálii. Jednalo se zejména o doklady z oblasti slovní zásoby, které, jak bylo řečeno výše, nejsou z hlediska systému jazyka nejpodstatnější. V písemném projevu se dále mohou vyskytovat konzervativní prvky, které se v mluveném jazyce nepoužívají, zvláště pokud jde o texty oficiálního nebo slavnostního charakteru. Tzv. konzervativní charakter hispánské latiny může být také výpovědí o dobré úrovni vzdělání hispánských autorů. Z dokladů tohoto typu však nelze automaticky usuzovat na konzervativní charakter mluveného jazyka.

Vznik románských jazyků se také připisoval tomu, že vojáci a obchodníci přicházející do provincií byli spíše z nižších společenských vrstev a šířili tam „lidovou“ latinu. Centrem kultury a vysoké jazykové úrovně měl zůstat Řím a Itálie, jakožto nejstarší podrobené a romanizované území. Tento pohled vychází z překonaného názoru o systému dvou jazyků používaných v římské říši (klasická x lidová latina), které mezi sebou prakticky nekomunikovaly.

Přeceňoval se také vliv substrátů na rozrůznění románských jazyků. Předpokládal se např. vliv oského dialektu v okolí španělského města Huesca (Osca > Huesca). Wright (2002: 299) píše, že dnes se s přímým vlivem substrátů (a adstrátů) počítá prakticky pouze v oblasti lexika.

JAZYKY V KONTAKTU S LATINOU

V souvislosti s touto problematikou se používá řady pojmů, které však různí badatelé používají různě. Následující přehled a definice vycházejí z knihy J. N. Adamse *Bilingualism and the Latin Language*.⁴

Termínem **bilingvismus** se může označovat různý stupeň znalostí obou jazyků. Někteří autoři pokládají za bilingvismus ovládnutí dvou jazyků na úrovni rodilých mluvčích, jiní zahrnují mezi bilingvní mluvčí i ty uživatele jazyka, kteří ovládají jeden jazyk lépe než druhý v některé nebo některých jazykových kompetencích. Pro mluvčí ovládající dva jazyky na

⁴ Adams, J. N. *Bilingualism and the Latin Language*. First published. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. xxviii, 836 s. ISBN 0-521-81771-4 (hardback).

stejně úrovni se někdy používá termín *vyvážený bilingvismus* (*balanced bilingualism*) a pro mluvčí ovládající jeden jazyk lépe než druhý termín *dominantní bilingvismus* (*dominant bilingualism*). Adams (2003: 8) používá širokou definici bilingvismu a za bilingvního pokládá každého mluvčího, který používá druhý jazyk aktivně, byť nedokonale. Toto pojetí je podle něj vhodné proto, že významný vliv mohla mít i latina obchodníků a vojáků, třebaže ji nedokázali používat na vysoké úrovni a dopouštěli se chyb.

Střídavé užívání jazyků (*code-switching*) může být rovněž definováno různě. Adams (2003: 19) používá tento termín pro plnohodnotné střídavé užívání dvou jazyků v rámci jednoho projevu jednoho mluvčího. Jiní badatelé mohou tímto termínem označovat i střídavé užívání dvou variant téhož jazyka. Adams (2003: 21nn.) dále cituje rozlišení na tři typy podle rozsahu a zapojení úseku v cizím jazyce. Může se jednat o vložení vsuvky, citoslovce apod. (*tag-switching*), o změnu jazyka na větném předělu (*inter-sentential switching*) nebo v rámci jedné věty (*intra-sentential switching*). Největší obratnost v zacházení s jazykem vyžaduje poslední typ, protože je nutné zabudovat úsek v jednom jazyce do větné a gramatické struktury druhého jazyka. Typickým příkladem jsou některé řecké pasáže v Ciceronových dopisech Attikovi.

Přejímání (*borrowing*) se většinou od střídavého užívání jazyků liší tím, že je foneticky, morfologicky a sémanticky začleněna do jazyka, ve kterém se používá (např. řecká slova mají latinské koncovky). Toto kritérium nemusí být vždy rozhodující, je však dobrým vodítkem.⁵ O **vlivu druhého jazyka** (*interference*) se obvykle mluví v případě bilingvních mluvčích (včetně těch, kteří ovládají jeden z jazyků hůře než druhý). Mluvčí v jednom jazyce používá morfologické, fonetické nebo syntaktické prvky druhého jazyka. Proti střídavému užívání jazyků to mluvčí nedělá záměrně.

Stručný přehled jazyků v kontaktu s latinou

Některé jazyky, kterými se mluvilo na území římské říše, jsou zachyceny písemně nebo máme zprávy o existenci bilingvismu. Jiné však byly používány pouze v ústní formě a žádné doklady neexistují.⁶ V následujícím přehledu stručně uvedme alespoň některé z nich.

Osko–umberština

Vlivu tohoto substrátu se přičítají např. latinská slova s intervokalickým *-f-*, např. *scrofa* > it. *scrofa*, rum. *scroafă*. Do latiny se v této pozici vyvinuly z indoevropského prajazyka hlásky *b* nebo *d*.

Etruština

Její prostřednictvím se do latiny dostala některá řecká slova. Spekulovalo se o vlivu etruských aspirovaných intervokalických *-c-*, *-t-*, *-p-*, který se měl projevat v toskánském dialektu. Vážným nedostatkem této teorie je pozdní datace dokladů o aspiraci v tomto dialektu, které pocházejí ze 16., možná z 15. stol.

Jazyky z jihu Itálie (mesapština) a jazyky Sicílie

Zbytky pouze v toponymech.

Jazyky Sardinie a Korsiky

Punština v toponymech a antroponymech.

Jazyk Keltů

Keltové obývali rozsáhlé oblasti (S Itálie, Galie, část Hispánie, Britské ostrovy). Výhodou proti jiným substrátovým jazykům je možnost porovnání s dnešními keltskými jazyky.

Některé výpůjčky z jazyka Keltů jsou doloženy v latinských dokumentech, např. *carrus*

⁵ Viz Adams (2003: 26).

⁶ Viz Adams (2003: 1).

„čtyřkolový vůz“ (stejněho základu jako lat. *currus*), *carpentum* „vůz se dvěma koly“, *bracae* „galské spodní prádlo“ > šp. *bragas* „dámské spodní prádlo“, na jiné lze usuzovat na základě srovnání románských jazyků, např. staroitalské *croio*, provensálské a katalánské *croi* z keltského *crodius „tvrdý“, srov. se staroirským *crúaid* a moderním irským *cruaidh*.

Ve Francii a S Itálii je mnoho toponym keltského původu, typické jsou např. složeniny s *dunum* „město“.

V souvislosti s vlivem jazyka Keltů se diskutovalo o vlivu na změnu $\bar{u} > \bar{u}$ a na sonorizaci neznělých a oslabování znělých okluziv v intervokalické pozici, což je změna typická pro západní románské jazyky.

Baskové

Baskové jsou neindoevropským etnikem, které je dosud obestřeno řadou záhad. Není jistý jejich původ, často se zmiňuje teorie o jejich kavkazském původu. Další z teorií mluví o autochtonním původu, zkoumal se i vztah baskičtiny a iberštiny (asi ne přímý vztah).

Vliv baskičtiny je doložen v toponymech a antroponech, z obecných slov jsou prero-mánského původu šp. *izquierda* „levý“, port. *esquedro*, kat. *esquerre*, gask. *(es)querr*, které pochází z baskického *ezkerr*.

Uvažovalo se také o vlivu baskičtiny na změnu $f > h$ - v kastilském dialektu. Dnes již badatelé upustili od názoru o přímočarém vlivu baskičtiny. Wright (2002: 24) uvádí, že v kastilštině pravděpodobně existovaly dva alofony (typy) f -, z nichž jeden byl aspirovaný. Ten pravděpodobně preferovali obyvatelé baskických oblastí a díky nim se rozšířil.

Iberové (V a J pobřeží Hispánie)

Také s tímto etnikem je spojena řada nevyřešených otázek. Původem jsou snad z Afriky, jejich písmo dosud zůstává nerozluštěno, jejich jazyk je neznámý.

Další etnika na Pyrenejském poloostrově

Tartésové (JZ), Ligurové (V Pyreneje, za Pyrenejemi), Féničané, Řekové a Kartaginští (pobřeží).

Illyřtina

Jazyk obyvatel Illyrica. Na tomto místě se vyvinul románský jazyk dalmatština, který má společné rysy s rumunštinou a latinskými prvky v albánštině.

Thráčtina

Je substrátem pro rumunštinu, patří k satemovým jazykům (stejně jako čeština). Thráčtina zanechala v rumunštině stopy v podobě sufixu *-esc* pro tvoření adjektiv a toponym (*românesc*, *București*).

Řečtina

Řečtina byla pro latinu po dlouhá století adstrátem. Vliv řečtiny lze studovat nejlépe ze všech jazyků a na toto téma vznikla řada prací. Některým vlivům řečtiny bude věnována pozornost v rámci jednotlivých kapitol.

Germánské jazyky

Jazyky některých germánských kmenů jsou z hlediska románských jazyků superstrátem. Z germánských slov, která jsou doložena na latinských dokumentech, Adams (2003: 447nn.) uvádí např. slova *socerio* / *suecerio* („švagr“, polatinštěné vlivem *socer*), *bruta* „mladá vdaná žena“, „snacha“, *melca* „kyselé mléko“ nebo *baro* „muž“. V románských jazycích jsou germánského původu názvy světových stran a některá další slova, např. šp. *blanco*, it. *bianco* „bílý“, šp. *rico* „bohatý“ apod.

LITERATURA

- ADAMS, J. N. *Bilingualism and the Latin Language*. First published. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. xxviii, 836 s. ISBN 0-521-81771-4 (hardback).
- FISCHER, Olga. *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. 1st edition. New York: Oxford University Press, 2007. xviii, 378 s. ISBN 978-019-926705-7 PB.
- HERMAN, József. *El latín vulgar*. Traducción, introducción, índice y bibliografía de M.^a del Carmen Arias Abellán. 1.ª edición. Barcelona: Ariel, 1997.
- TAGLIAVINI, Carlo. *Le origini delle lingue neolatine : introduzione alla filologia romanza*. 6 ed. interamente rielaborata. Bologna : Patron, 1982. xlii, 681. ISBN 88-555-0465-7.
- WRIGHT, Roger. *A Sociophilological Study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002. viii, 389 s. ISBN 2-503-5133.